

De emancipatie van de Joden in Nederland. Een discussiebijdrage naar aanleiding van twee recente studies

A. H. HUSSSEN JR.

Onlangs zijn twee belangwekkende studies verschenen over de ontwikkeling in de politieke en sociaal-economische positie van de joden in Nederland in de periode 1796 tot 1940. Daalder¹ heeft zich de volgende vraagstelling gekozen: 'How did Dutch Jewry fare in the context of these larger social processes, of centralization, urbanization, democratization, and *verzuiling* or segmentation'². Hij wijst er terecht op dat het pluralistische karakter van de Nederlandse samenleving de opkomende vragen moeilijk te beantwoorden maakt. Immers, de houdingen van niet-joodse groeperingen liepen uiteen en veranderden ook mettertijd, terwijl van haar kant ook de joodse gemeenschap niet éénzelfde, noch een onveranderlijke houding aannam tegenover de Nederlandse staat en natie. Na een overzicht van de politieke gebeurtenissen in de periode 1796 tot 1810 waarin hij ook het beroemde emancipatie-decreet van 2 september 1796 bespreekt, wijdt Daalder een paragraaf aan de sociaal-economische positie van de joden in de negentiende eeuw. Hij acht, met Kleerekooper, de conclusie onontkoombaar dat het overgrote deel van de Nederlandse joden arm bleef³.

Daalder wijst er, met Reijnders, op dat afbraak van oude joodse buurten in Mokum niet alleen een wijziging in het woonpatroon der joden ten gevolge had, maar dat dit tevens de intimiteit en de *face-to-face* relaties die het traditionele joodse leven in Amsterdam karakteriseerden, verstoorde⁴. Na een paragraaf over het losser worden van de religieuze bindingen binnen de joodse gemeenschap stelt Daalder de belangrijke vraag: welke posities bereikten de joden in het politieke leven? Ondanks het onontkoombare voorbehoud dat de historicus ten aanzien van de tijd na de 'emancipatie' moet maken - wie is wel of niet jood? -⁵, meent Daalder dat de joden beslist ondervertegenwoordigd waren in vele openbare ambten. Ook in de vrije beroepen en in de kringen van handel en bankwezen bestonden evidente barrières tegen joden⁶. Daalder eindigt zijn studie met de adstructie van drie

1. H. Daalder, 'Dutch Jews in a Segmented Society', *Acta Historiae Neerlandicae*, X (1978) 175-194 (oorspronkelijk voordracht in 1975 te Jerusalem gehouden).

2. *Ibidem*, 176.

3. *Ibidem*, 182.

4. *Ibidem*, 183.

5. In dezelfde geest bijvoorbeeld Patrick Girard, *Les Juifs de France de 1789 à 1860, de l'émancipation à l'égalité* (Parijs, 1976) 13-14: L'un des paradoxes les plus étonnants de l'histoire juive est que l'historien, s'il peut décrire avec précision les problèmes d'une communauté israélite, ne peut délimiter exactement l'élément humain la composant. Sous l'Ancien Régime, l'existence de nations', exerçant sur leurs membres un contrôle absolu, permettait de donner des Juifs une définition et une estimation numériques aisées. Ce n'est plus le cas après 1791, puisque rien n'obligeait les Israélites à maintenir des liens avec leur communauté d'origine'.

6. Daalder, 'Dutch Jews', 187-188.

hoofdthema's in het kader van zijn probleemstelling, die de positie van de Nederlandse joden kenmerken: 1. de vage atmosfeer van provincialisme die hun eigen is in hun relatie tot *world jewry*; 2. het opvallende contrast tussen de assimilatorische tendenzen onder de Nederlandse joden enerzijds en de gelijktijdige groei van krachtige, geïsoleerde subculturen van calvinisten en katholieken anderzijds, en 3. de tamelijk onderdanige houding van veel Nederlandse joden tegenover het gezag⁷.

Daalders studie, die getuigt van diepgaande kennis van de literatuur over het onderwerp, is dankzij het door hem gehanteerde perspectief ongetwijfeld de belangrijkste recente bijdrage tot een beter begrip van de problematiek waarvoor de joden zich sinds hun opnemings in de Nederlandse samenleving geplaatst konden zien. Op enkele punten uit Daalders betoog kom ik nog terug.

De tweede studie is van geheel andere aard. Ze geeft mij aanleiding tot uitvoeriger bespreking. Doel van Michmans artikel⁸ is het, duidelijk te maken dat het aanvaarde geschiedbeeld van de emancipatie der Nederlandse joden onjuist is. Er zou een legende bestaan, als zouden de emancipatie en integratie der joden in ons land sinds 1796 soepeler en sneller tot stand zijn gekomen dan elders in Europa dankzij een hier te lande reeds bestaande welwillende houding tegenover de joden⁹. Michman heeft zich tot taak gesteld dat beeld te vergruizen en een mythe - die overigens nog in 1948 door Van Praag werd vertolkt¹⁰ - te ontmaskeren.

Daartoe tracht Michman allereerst aannemelijk te maken dat het bekende emancipatie-decreet van 1796 niet dankzij een welwillende houding van de volksrepresentanten tegenover de joden is aangenomen, maar door Franse diplomatieke druk. Ten tweede wil Michman aantonen dat die welwillende houding in de christelijke samenleving ook niet ontstond toen het erop aan kwam de praktische consequenties uit het emancipatie-decreet te trekken. Hij ziet gedurende de periode van ongeveer 1800 tot 1815¹¹ voornamelijk achteruitzetting en discriminatie der joden op financieel, economisch, politiek en zelfs ideologisch gebied¹².

In het onderstaande wil ik, heel in het kort, proberen duidelijk te maken dat Michman zozeer gedreven is door zijn, op zich wellicht juiste, kritiek op de vooroorlogse zelfgenoeg-

7. *Ibidem*, 189-194. Daalder spreekt van 'public authority'. Als we dat mogen vertalen met 'staatsgezag', komt Daalders observatie dicht bij die van Girard ten aanzien van de Franse joden: 'Prêts à soutenir tout gouvernement favorablement disposé à leur égard, ils faisaient porter tout leur dévouement non sur le gouvernement, mais sur l'Etat, dont ils se firent les auxiliaires en bien des domaines. Sans doute faut-il y voir la volonté de se concilier ainsi un allié sûr, à l'abri des aléas et des vicissitudes de la politique' (*Les Juifs de France*, 248).

8. J. Michman, 'Gothische torens op een Corintisch gebouw. De doorvoering van de emancipatie der Joden in Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIX (1976) 493-517.

9. *Ibidem*, 512. Michman kritiseert daar, mijns inziens ten onrechte, Romein die de door hem gewraakte opmerking slechts terloops maakte in zijn in 1940 gehouden voordracht 'Oorsprong, voortgang en toekomst van de Nederlandse geest': onder de door Romein besproken vier negentiende-eeuwse emancipatiebewegingen behandelt hij die der joden verder niet.

10. S. van Praag, 'Nederland en de Joden', *Nederland tussen de natiën. Een bijdrage tot onze cultuurgeschiedenis*, J. S. Bartstra en W. Banning, ed. (2 dln.; Amsterdam 1946-1948) II, 159: 'Nu begint [tijdens de Bataafse Republiek] het tijdperk van de zich allengs voltrekkende emancipatie', 174: '... dat de emancipatie zich te onzent na het uitroepen der Bataafse republiek zonder al te grote schokken voltrok', en 181: 'bij het Nederlandse intellect van die dagen [negentiende eeuw] is van Antisemitisme nauwelijks iets te bespeuren'.

11. Aan de rest van de negentiende eeuw besteedt Michman maar een paar bladzijden (513-516).

12. Michman, 'Gothische torens', 498.

zaamheid over de plaats der joden in de Nederlandse samenleving¹³, dat hij maar één kant van de médaille der betrekkingen tussen de joden en andere segmenten van de Nederlandse samenleving heeft belicht. Daardoor heeft zijn hoofdargument, dunkt mij, sterk aan kracht ingeboet. Bovendien heeft Michman enkele evidente interpretatiefouten gemaakt die zijn standpunt afbreuk doen.

1. Om met enige detailkritiek te beginnen. Michman meent, dat onder Franse diplomatieke druk de stemming over het ontwerp-decreet, waarin de verlening van burgerrecht aan de leden van de 'joodse natie' werd voorgesteld, in de Nationale Vergadering is omgeslagen. Als zijn bewijsvoering juist zou zijn (wat niet het geval is), zou daarmee ook zijn these dat de 'emancipatie' der joden uitsluitend aan Franse inmenging en dus niet aan een Nederlandse welwillende houding te danken is, komen te vervallen (hetgeen natuurlijk niet zonder meer waar behoef te zijn).

Michman¹⁴ verbaast zich over de stemmenverhoudingen in de Nationale Vergadering over het rapport-Van Leeuwen op 30 augustus 1796 (45 tegen 24) en over het (nieuwe) ontwerp-decreet op 2 september (unaniem aangenomen). Hij stelt de gang van zaken niet juist voor. Het rapport van de commissie-Van Leeuwen reageerde na ampele overweging positief op het voorstel van de joodse patriotse sociëteit Felix Libertate¹⁵. Aan de discussies over rapport en ontwerp-decreet, die van 22 tot 30 augustus in de Nationale Vergadering werden gevoerd, namen 31 (van de 126!) afgevaardigden deel¹⁶. Op 30 augustus eindigden de debatten met een fraai procedureel probleem, dat grote politieke consequenties had. De afgevaardigde De Vos van Steenwijk had het voorstel ingediend de hele problematiek door te schuiven naar de commissie die bezig was met het opstellen van een Plan van constitutie: de zaak zou daarmee op de lange baan komen, de bevolking zou zich er dan over moeten uitspreken - en de representanten waren op een elegante wijze van de netelige kwestie af. De zuiver procedurele vraag kwam toen aan de orde: stemt de Nationale Vergadering eerst over het voorstel-De Vos van Steenwijk of benoemt de Nationale Vergadering een commissie van redactie die een nieuw ontwerp-decreet over de problematiek zou voorleggen in de geest van het rapport-Van Leeuwen, rekening houdend met de gevoerde discussies? De Nationale Vergadering besloot in meerderheid tot het laatste¹⁷. Twee dagen later kwam de

13. Evenzo Daalder, 'Dutch Jews', 177-178.

14. Michman, 'Gothische torens', 494-495 en 512.

15. De omschrijving van Michman 493 '... Felix Libertate, de voornamelijk uit Joden bestaande patriotse sociëteit' is misschien misleidend. Het was een patriotse sociëteit, door enige verlichte joodse intellectuelen in februari 1795 te Amsterdam gesticht, waarvan het lidmaatschap ook voor niet-joden was opengesteld; zie Herben I. Bloom, 'Felix Libertaté [sic] and the Emancipation of Dutch Jewry', *Essays on Jewish Life and Thought presented in Honor of Salo Wittmayer Baron*, Joseph L. Blau et al., ed. (New York, 1959, 105-122) 113 en vooral S. E. Bloemgarten, 'De Amsterdamse Joden gedurende de eerste jaren van de Bataafse Republiek (1795-1798) I-III, *Studia Rosenthaliana*, I (1967) i, 66-96 (i.c. 69 vlg); ii, 45-70; II (1968) 42-65.

16. *Dagverhaal der handelingen van de Nationaale Vergadering representerende het volk van Nederland* (II, Den Haag, 1796, p. 497-501); op pagina 501 de tekst van het ontwerp-decreet: 1 augustus 1796, rapporteur van de commissie van Hahn; zie ook Menachiem E. Bolle, *De opheffing van de autonomie der Kehilloth (Joodse gemeenten) in Nederland, 1796* (diss. Amsterdam, 1960, 133-135; op pagina 135 herdruk van het ontwerp-decreet).

17. *Dagverhaal*, II, 39 alwaar de stemmenverhouding niet wordt vermeld. De door Michman, 'Gothische torens', 494 gesignaleerde stemmenverhouding van 45 tegen 24 is ontleend (?) aan een manuscriptkroniek; zie Bolle, *De opheffing van de autonomie*, 169, 195 noot 136; vergelijk over die stemming ook Bloemgarten, 'De Amsterdamse Joden', II, 59 en Daalder, 'Dutch Jewry', 178-179 die terecht spreekt van 'a procedural move to stall the decision'.

redactiecommissie, waarin voor-en tegenstanders van de 'emancipatie' waren benoemd, met een compromis dat vervolgens zonder noemenswaardige discussie met algemene stemmen werd gedecreteerd¹⁸. Dat lijkt mij een zeer plausibele gang van zaken, waarbij het helemaal niet nodig is aan doorslaggevende Franse 'pressie' te denken die tussen 30 augustus en 2 september een ommekeer in de houding van de leden van de Nationale Vergadering zou hebben bewerkstelligd.

Dat de Franse gezant Noël zich actief heeft ingezet voor de verlening van burgerrecht aan de Nederlandse joden, is overigens buiten kijf¹⁹. Hij vond in de Nationale Vergadering behalve een groep onverzoenlijk lijkende tegenstanders die meenden dat men - zonder voorwaarden vooraf - niet aan de joden als collectivum burgerrechten mocht verlenen, twee groepen voorstanders. De gematigden wilden niet verder gaan dan verlening van burgerrechten aan individuele joden die daartoe de wens te kennen gaven. De principiële voorstanders hadden in de discussies naar voren gebracht dat mensen die vaak al generaties lang in de Republiek woonden en belastingen opbrachten, niet meer als 'vreemdelingen' - en dat was precies de juridische status der joden - beschouwd konden worden²⁰.

2. Als een duidelijk bewijs voor de in wezen onwelwillende houding der Nederlandse volksrepresentanten tegenover de verlening van burgerrechten aan de joden haalt Michman een discussie aan, die op 9 september 1796 in de commissie voor de grondwet werd gevoerd en 'die alles op losse schroeven schijnt te zetten'²¹. Inderdaad is het de schijn die bedriegt. Onbevooroordeelde lezing van de hele context, waaruit Michman een citaat licht²², leert dunkt mij niet meer dan dat ook in die commissie voor- en tegenstanders van verlening van burger- en stemrecht aan de joden zaten, en dat de commissie uiteindelijk, op 9 september, besloot zich neer te leggen bij het decreet van 2 september. Dat betekende dat men het specifieke aspect van het stemrecht in de constitutie onbesproken zou laten. Deze gang van zaken is heel begrijpelijk, en ook hierachter hoeft geen complot van tegen-

18. *Dagverhaal*, III, 62. De tekst van het decreet is aldaar afgedrukt, evenals bij Bolle, *De opheffing van de autonomie*, 169-172.

19. Zie behalve de door Michman ('Gothische torens' 494 noot 3) genoemde correspondentie van Noël met Delacroix nog een niet door Colenbrander in zijn *Gedenkstukken* opgenomen brief die Noël op de dag van de aanneming van het emancipatie-decreet (2 september 1796) aan Delacroix schreef: 'J'ai la satisfaction de vous annoncer que les principes ont triomphé dans l'Assemblée Nationale des efforts du fanatisme et des préjugés religieux. Les Juifs ont été déclarés citoyens actifs. Voilà une population de 50.000 hommes arrachée à l'oppression, rendue à la dignité d'hommes et citoyens, et devenant par la même susceptible d'une amélioration successive dans la physique et dans le moral' (Parijs, Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance Politique de la Hollande 592, nr 264 (Noël aan Delacroix, 16 fructidor an IV, fol. 368).

20. Ik kan hier op deze discussies in de Nationale Vergadering niet nader ingaan; zie de geciteerde werken van Bloemgarten en Bolle in noten 15 en 16.

21. Michman, 'Gothische torens', 494.

22. *Het Plan van Constitutie van 1796. Chronologische bewerking van het archief van de eerste constitutiecommissie ingesteld bij decreet van de Nationale Vergadering van 15 maart 1796*. Met een facs. uitg. van het Plan van Constitutie, L. de Gou, ed. (RGP kleine serie XL, 's-Gravenhage, 1975) 230-233. Verder lette men eens op de gehele gang van zaken rond de discussies over het stemrecht der joden in de commissie: *ibidem*, 110-111 (3 juni 1796): subcommissie aangewezen om alle aspecten van de stemgerechtigheid te onderzoeken; 206-209 (22, 24 augustus): discussies over stemrecht; dat van de joden vooralsnog buiten deliberatie gehouden 'totdat de discussies der Nationaale Vergadering omtrent dit point zullen zijn ten einde gelopen' (209); 226 (5 september): de discussies over de kwestie van het stemrecht der joden zullen nu kunnen beginnen; 229 (7 september): de betreffende discussie vastgesteld op 9 september (zie 230-233).

standers van de 'emancipatie' te worden gezocht. Immers, de commissie was reglementair gerechtigd over alle onderwerpen te delibereren zonder ingrijpen van de Nationale Vergadering - dus ook over onderwerpen die de Nationale Vergadering scheen te hebben bevestigd²³.

Dat de tegenstanders van de emancipatie in de commissie-notulen uitvoerig aan bod komen, is allicht niet verwonderlijk: deze omvangrijke commissie was een vrij nauwkeurige afspiegeling van de politieke stromingen in de Nationale Vergadering, en men zal dus haar meningen in de commissie weerspiegeld zien. Dat de tegenstanders (een minderheid) zich desnoods op lokaal gebied - met name te Amsterdam - zouden blijven roeren, en dat zij dan zouden blijven trachten een onderscheid te maken tussen actief en passief kiesrecht der joden - daar ging het nu immers om -, lag voor de hand²⁴.

3. Als ik het goed zie is de centrale these van Michmans betoog kortweg gezegd deze: de joden hebben, ondanks het emancipatie-decreet van 1796, in de loop van de negentiende eeuw, ook in Nederland, enorm veel discriminatie ondervonden; het antisemitisme liet ook ons land niet onberoerd. Michman geeft daarvan enkele onbetwistbare voorbeelden. Aan een verklaring van die verschijnselen komt hij niet toe. Zijn betoog is een aanklacht en men voelt zich in een moeilijke positie gemanoeuvreed als men poogt door middel van een 'verklaring' impliciet die aanklacht als het ware af te zwakken²⁵. Michmans these draait om enkele centrale begrippen die een korte toelichting vereisen.

I. Wat is om te beginnen de betekenis van dat 'emancipatie'-decreet van 1796? Wat moet men onder 'emancipatie' verstaan? Ik kan er - onder verwijzing naar het uitstekende artikel van Grass en Koselleck²⁶ - mee volstaan op te merken dat zich in ons land een zelfde begripshistorische ontwikkeling lijkt te hebben voorgedaan als in Duitsland. Het valt op dat de termen 'emancipatie' en 'manumissie' van ouds werden gebruikt voor een rechtshandeling die in de private en individuele sfeer lag: ontslag, op een bepaald moment, van een zoon of dochter uit de macht van de vader (later: van de ouders), respectievelijk ontslag uit de eigendomsverhouding meester-slaaf. In die zin worden de termen te onzent in

23. Vergelijk *Plan van Constitutie*, Inleiding, x. De Nationale Vergadering bemoeide zich soms toch wel met onderwerpen die geacht konden worden tevens, of uitsluitend, op het terrein van de commissie te liggen: het burgerrecht der joden behoorde tot die onderwerpen, zoals wij in de vorige noot zagen; zie ook *ibidem*, xxi.

24. Het is ook niet zo vreemd als Michman schijnt te denken, dat de commissie-notulen melden dat de Nationale Vergadering 'dit stuk voorlopig' - Michman plaatst daar een uitdrukkelijk 'sic!' bij ('Gothische torens', 495) - had behandeld (zowel op pagina 231 als 232 van de geciteerde uitgave van *Het Plan van Constitutie*). Immers, het stemrecht behoorde, zo meende men, ook in de constitutie geregeld te worden en het ontwerp daarvoor moest dus tenslotte toch door de kiezers beoordeeld worden. - Dat was ook de ratio van het op 30 augustus in de Nationale Vergadering weggestemde voorstel-De Vos van Steenwijk geweest.

25. Men gevoelt diep de juistheid van Girards opmerking: *intégré de façon irréversiblement à la société française, les Israélites en adoptèrent les valeurs, censées être la fidèle réplique de l'idéal prophétique. Quel jugement porter devant une telle évolution? Nul ne peut prétendre à une sereine objectivité. Plus que toute autre, l'histoire juive est chargée d'un contenu affectif rendu plus pesant par ses aspects tragiques, souvent contemporains* (*Les Juifs de France*, 245).

26. Karl Martin Grass en Reinhart Koselleck, artikel 'Emanzipation', *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, II (Stuttgart, 1975, 153-197) in het bijzonder 153-167. Zie ook Reinhard Rürup, *Emanzipation und Antisemitismus. Studien zur 'Judenfrage' der bürgerlichen Gesellschaft* (Göttingen, 1975) 126-132 (: Emanzipation - Anmerkungen zur Begriffsgeschichte).

ieder geval in 1809(27 en 1831²⁸ nog gebezigd. Als we tegenwoordig de term emancipatie hanteren, denken we aan een collectivum: emancipatie van de joden, van de katholieken, van de vrouw(!), enz. Bovendien denken we - en dat is dunkt mij een voornaam aspect - dan aan een procesmatige gebeuren, en niet in de eerste plaats aan verlening van zekere rechten op één bepaald moment of bij één bepaalde gelegenheid.

Als ik het goed zie, heeft het begrip emancipatie in het spraakgebruik de volgende verschuivingen ondergaan: (a) van de private naar de publieke sfeer (namelijk het verkrijgen van burgerrechten), (b) van het individuele naar het collectieve, en (c) van het momentane naar het procesmatige²⁹. Bovendien heeft nog in zekere mate een objectverschuiving plaats gehad dankzij overdrachtelijk of oneigenlijk gebruik van de term emancipatie, namelijk van het specifieke ontslag uit de vaderlijke of ouderlijke macht naar het ontslag uit elke afhankelijkheidsverhouding³⁰. Wanneer de term emancipatie in ons land en elders voor het eerst is toegepast in verband met de status van de joden, is een vraag die ons hier niet behoeft bezig te houden³¹. In de jaren veertig van de vorige eeuw was ze waarschijnlijk al ingeburgerd. Gebruikte men het begrip toen nog om de verlening van burgerrechten in 1796 te herdenken, in onze eeuw heeft het begrip een veel ruimere, procesmatige connotatie³². Kortom, hier staan tegenover elkaar: de momentane *politieke* emancipatie - door tijdgenoten elders in Europa aangeduid als *naturalization* (de joden waren immers 'vreemde-

27. Het *Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk Holland* (s.l., Ter Koninklijke Staatsdrukkerij, 1809) hanteert het begrip nog voor ontslag uit de ouderlijke macht: Boek I, Titel 9 'Van emancipatie of ontslag uit de magt van ouders of voogden'.

28. In art. 2. van het KB van 23 oktober 1831 nr 83 betreffende de vrijlating van slaven in West-Indië heet het: 'Het aanzoek tot het verleenen van manumissie geschiedt door of namens den meester...', geciteerd naar A. J. M. Kunst, 'Van zaak tot persoon. De handel in slaven en de slavernij op de Nederlandse Antillen', *Verzekeringen van vriendschap. Rechtsgeleerde opstellen aangeboden aan T. J. Dorhout Mees* (Deventer, 1974, p. 49-60) 58.

29. Vergelijk ook H. Verwey-Jonker, 'De emancipatiebewegingen', *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, A. N. J. den Hollander, e.a., ed. (2e dr.; Assen, 1962, p. 105-125) 112.

30. Een fraai voorbeeld van die laatste verschuiving is dunkt mij de bewoording van het KB van 21 juli 1828 nr 222 houdend regeringsreglement voor de West-Indische bezittingen, waarin de positie der slaven in juridisch opzicht werd verbeterd. Men neemt daarin de terminologie voor de verhouding kind-ouders over, daarmee de paternalistische binding slaaf-meester benadrukkend. In art. 117 heet het: 'De slaven zullen, wat de dagelijkse behandeling betreft, in betrekking tot hunne Eigenaars beschouwd worden te staan als *onmondigen* [minderjarigen] tot hunne *Kurators of Voogden*, aan welke wel het regt verbleven is, om een vaderlijke tucht over dezelve uit te oefenen, doch tegen welker mishandeling alle publieke autoriteiten verplicht zijn te waken, en toe te zien, dat de Wet, in hun belang ontworpen, striktelijk worde gehandhaafd, wordende bij deze het onregtvaardig beginsel, dat zij in Regten als *zaken* en niet als *personen* kunnen worden beschouwd, definitieflijk afgeschaft', geciteerd naar Kunst, 'Van zaak tot persoon', 58.

31. Vergelijk daarover uitvoerig Jacob Katz, 'The Term 'Jewish Emancipation'', *Studies in Nineteenth-Century Jewish Intellectual History*, Alexander Altmann, ed. (Cambridge Mass., 1964, p. 1-25) 16 vlg. en Jacob Katz, *Out of the Ghetto. The Social Background of Jewish Emancipation, 1770-1870* (Cambridge Mass., 1973) 191 vlg. Katz maakt in zijn artikel (1964) 191 en 195 wel de vergissing dat hij zich excuseert voor het gebruik van de term emancipatie ten aanzien van de periode rond 1800, aangezien dat in deze context 'clearly a case in linguistic anachronism' zou zijn; en dat 'emancipacio' zou betekend hebben 'enfranchisement of a slave'; zie daartegenover de in noot 26 genoemden.

32. In 1846 verscheen te Amsterdam een gedenkboek onder de titel *Jubileum der emancipatie van de Israëlieten in Nederland*. Als men het gebruik van de term emancipatie daar vergelijkt met die van bijvoorbeeld Jaap Meijer in zijn *Erfenis der emancipatie. Het Nederlandse Jodendom in de eerste helft van de 19e eeuw* (Haarlem, 1963) valt nog een zekere congruentie in het woordgebruik op.

lingen', *régénération* en *bürgerliche Verbesserung* -, en sociaal-culturele emancipatie die niet in één slag met de burgerlijke gelijkstelling werd verkregen.

Naar mijn indruk heeft Michman zich niet voldoende rekenschap gegeven van deze verschillende inhouden die de term emancipatie kan hebben. Symptomen daarvan zijn, dat hij enerzijds meldt dat de aanneming van het decreet van 1796 'vrijwel algemeen wordt beschouwd als het *einde* van de strijd om de emancipatie in Nederland', en dat hij anderzijds erop wijst dat de toepassing van het decreet - waarin de politieke emancipatie was neergelegd - soms wordt gezien als 'het *begin* van een proces, dat vanzelf tot volledige gelijkstelling zou leiden'³³. Met dat laatste wordt natuurlijk het sociaal-culturele emancipatieproces aangeduid, waarop Michman kennelijk ook in de ondertitel van zijn artikel doelt.

Zoals Daalder ook terecht opmerkt, markeert het decreet van 1796 de politieke emancipatie van de joden - niets meer, maar ook niets minder³⁴. Noël - één van de tijdgenoten, die het volgens Michman zoveel beter zagen dan de latere historici³⁵ - voelde dat heel duidelijk: het decreet opende de mogelijkheid tot 'une amélioration successive dans le physique et dans le moral'³⁶. De praktijk zou het moeten leren! Mijns inziens is het onjuist in de politieke emancipatie van 1796 de inwendige noodzaak van sociale emancipatie te zien. Het is geen blijk van formalisme of legalisme in dat beroemde decreet niet meer te kunnen zien dan een beslissing van de wetgever tot het scheppen van kansen voor de joden tot gelijkwaardig burgerschap voorzover de wetgever en de uitvoerende macht het in de hand hebben die gelijkstelling af te dwingen. Het is bekend: er kan een grote kloof bestaan tussen de idealen van de wet, of de wetspolitieke overwegingen van de wetgever, en de dagelijkse praktijk³⁷. Het geeft beslist blijk van een onrealistische kijk op de macht van de wetgever en op de eigen dynamiek die zich bij lagere overheidsorganen (de bureaucratie bijvoorbeeld) ontwikkelt ten aanzien van interpretatie en wijze van uitvoering van 'de' wet, als men, zoals Michman, consequent in elke manoeuvre van, met name, de raad van Amsterdam om niet die interpretatie te volgen die Michman de enig juiste acht, chicanes en antisemitisme te zien³⁸. Nog afgezien van het feit dat men met evenveel recht in de Amsterdamse brief van 7 mei 1806 een pleidooi voor christelijke mentaliteitsverandering en een prijzenswaardig blijk van goed-vaderlandse voorzichtigheid (niet polariseren!) kan zien, maakt de hele discussie naar aanleiding van die brief duidelijk dat het stadsbestuur zich au fond niet bij machte voelde de joden die positie te geven waarop zij rechtens aanspraak konden maken.

II. Tegenover Michmans perspectief waarin hij de nadruk legt op de discriminatie vanuit de christelijke samenleving, behoort het aspect van de afwijzing van joodse zijde gesteld te worden. Michman hoont Colenbranders interpretatie weg, die het ver achterblijven van de maatschappelijke verheffing der joden zag als een gevolg van de onwil van joden zelf, van wie de meerderheid angstvallig aan de traditionele leefwijze en gebruiken vasthield: 'Alsof

33. Michman, 'Gothische torens', 494 en noot 5 (cursivering van mij).

34. Daalder, 'Dutch Jews', 178: 'legal emancipation'.

35. Michman, 'Gothische torens'. 512.

36. Zie hierboven noot 19.

37. In de woorden van Katz, *Out of the Ghetto*, 182: 'Legal permission may theoretically create economic opportunities but these must be both economically and socially attractive if motivation is to be initiated that will encourage exploitation. These, however, were lacking for the individual Jew. On the contrary, any wish he may have had to make use of the new opportunities was probable frustrated by difficulties he encountered socially'.

38. Michman, 'Gothische torens', 499-502.

zij alleen door opgeven van hun oude gebruiken recht op gelijkstelling hadden³⁹! Weliswaar geeft Michman zelf toch toe: 'Ook de parnassim tot 1808 [?] en de meerderheid van de joden waaronder de rabbijnen, verzetten zich tegen de integratie', maar hij voegt daaraan, in dat verband, toe 'maar er zijn geen aanwijzingen dat hun tegenstand de regeringskringen beïnvloed heeft'⁴⁰. In casu kan dat laatste wel het geval zijn geweest, maar vanuit het perspectief op de wisselwerking tussen dominant en subcultuur, en met name op de integratiemogelijkheden die daaruit konden voortkomen, is een sterk afwerende houding van fundamentele betekenis. Men kan dit streven naar joodse eigenheid evenmin missen als de zucht tot behoud bij de christelijke dominant. Het zijn twee zijden van één medaille. Beider methoden van afweer tegen de ander bepalen het uiteindelijke resultaat⁴¹. Dit probleem is niet slechts voor Nederland van betekenis; het speelde vroeger of later overal waar delen van de joodse gemeenschap (of een andere minderheid) integratie met hun omgeving zochten, een rol⁴².

Te bedenken valt dat de doorbreking van het politieke en sociaal-culturele isolement van de joden een geleidelijk proces is geweest. Katz wijst erop dat de desintegratie van de 'traditionele' maatschappij in de tweede helft van de achttiende eeuw en de daarmee gepaard gaande bevrijding der joden van een aantal politieke en sociale beperkingen toch slechts resulteerde in de absorptie van maar een fractie der joden door hun niet-joodse omgeving. Dit valt niet alleen te wijten aan de houding van die omgeving. De maatschappelijke desintegratie was een dialectisch proces waarin we kunnen constateren, dat de meeste joden die zich losmaakten van de eigen traditie, zich niet bij niet-joodse kringen aansloten (of konden aansluiten), maar dat zij veelal juist nieuwe, joodse, sociale eenheden vormden⁴³.

Verschillen in cohesie en integratie zijn belangrijke factoren van machtsverschillen, waaruit de mogelijkheden tot effectieve buitensluiting en stigmatisering van de buitenstaanders door een gevestigde groep voortkomen. Buitensluiting en stigmatisering zijn de wapens waarmee de gevestigden de buitenstaanders op hun plaats houden⁴⁴. Toegepast op ons onderwerp betekent dat het volgende. In de tweede helft van de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw kwamen onder de 'gevestigde' christenen secularisatie en democratisch-revolutionaire stromingen de cohesie verstoren, terwijl de assimilatietendenzen onder de joden samenhang en identiteit dreigden aan te tasten. De verstoring van de machtsbalans had repercussies zowel voor de houding der nog gevestigden als voor die van de niet-meer-geheel-buitenstaanders. Anderzijds mag men bij een beoordeling van het integratieproces der joden in de samenleving niet over het hoofd zien, dat er in de joodse subcultuur onmiskenbaar factoren aanwezig zijn geweest die tot een zekere getto-vorming

39. *Ibidem*, 494 noot 5.

40. *Ibidem*, 512-513.

41. Het probleem ligt nog ingewikkelder als we ons realiseren dat tussen beiden een groep van zogenaamde assimilanten stond die voor een deel tussen kade en schip terecht kwam: door de subcultuur uitgestoten en door de dominant afgewezen of slechts met tegenzin aanvaard.

42. Jacob Katz' al geciteerde *Out of the Ghetto* is daaraan geheel gewijd.

43. *Ibidem*, 124; de reeds genoemde patriotse sociëteit Felix Libertate (zie hierboven noot 15) is daarvan een voorbeeld.

44. Norbert Elias, 'Een theoretisch essay over gevestigden en buitenstaanders; toegevoegd aan de Nederlandse vertaling van Norbert Elias en John L. Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders. Een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten* (Aulaboeken 582; Utrecht-Antwerpen, 1976, p. 7-46) 11-14.

leidden. Tussen getto-vorming en assimilatie is een evidente negatieve relatie aan te wijzen⁴⁵.

Concluderend meen ik te mogen zeggen, dat de studie van Daalder ons inzicht in het gedifferentieerde proces van joodse integratie heeft verdiept, terwijl Michmans artikel de verdienste heeft de vanzelfsprekendheid van de 'geleidelijke' integratie van de joden in de Nederlandse samenleving ter discussie te hebben gesteld. Mijn bezwaar tegen Michmans perspectief is, dat hij te weinig oog heeft gehad voor de betekenis van de afweermechanismen binnen de joodse subcultuur zelf tegen de politieke en sociale 'emancipatie' en tegen assimilatie-tendenzen, en evenmin voor de repercussies die deze afweer kon hebben op de houding van de dominant - zowel op degenen die zich in beginsel positief tegenover joodse integratie opstelden als op degenen die de joden principieel buiten het eigen sociale en culturele leven wilden houden.

Op gevaar af in sommige kringen te worden gerekend tot de 'modieuze sociomanen, die zich zo graag in verbale lompen hullen', meen ik dat Michman zich door een oppervlakkig voluntarisme⁴⁶ heeft laten leiden bij zijn poging tot correctie van een geschiedbeeld: op grond van een onaanvaardbare individualisering heeft hij de heersende groep in moreel opzicht willen veroordelen. Zou hij, al was het maar als een vergelijking met attenderende functie, ook het emancipatieproces van bijvoorbeeld de door protestanten 'gediscrimineerde' katholieken bij zijn onderzoek hebben betrokken, dan zou zijn oordeel zo niet milder, dan toch anders hebben moeten uitvallen⁴⁷.

45. Ik ga daarop niet nader in; men zie daarover een belangrijke studie die Daalder wel, maar Michman niet heeft geraadpleegd: C. Reijnders, *Van 'Joodsche natiën tot Joodse Nederlanders. Een onderzoek naar getto- en assimilatieverschijnselen tussen 1600 en 1942* (Amsterdam, 1969; diss. soc. wetensch. Utrecht) in het bijzonder 12 (probleemstelling en hypothesen) en 121.

46. Hoe men ook de mogelijke invloed van de menselijke wil in dezen wenst in te schatten, de bindingen waaruit afweer tegen emancipatie en assimilatie voortkomt, zijn niet door mensen bedacht of ontworpen en evenmin kunnen zij als zodanig worden begrepen; ook deze bindingen zijn grotendeels slechts 'geworden'. Deze omschrijving hanteert Blok in zijn kritiek op Tönnies' voluntarisme: Anton Blok, *Antropologische perspectieven* (Muiderberg, 1977) 99.

47. Mogelijk moeten we ook in Nederland aan een fasering in het emancipatieproces denken als Rürup in Duitsland heeft gesignaleerd (*Emanzipation und Antisemitismus* - zie hierboven noot 26 -, 21). Vergelijk ook, uit ander perspectief: Stefi Jersch-Wenzel, 'Die Lage der Minderheiten als Indiz für den Stand der Emanzipation einer Gesellschaft', *Sozialgeschichte heute. Festschrift für Hans Rosenberg zum 70. Geburtstag*, Hans-Ulrich Wehler, ed. (Göttingen, 1974) 365-387.

De formatie van het kabinet van Zuylen van Nijevelt-Heemskerk

J. P. DUYVERMAN

Mr. Aeneas baron Mackay van Ophemert en Zennewijnen (1807-1876; AR.), die als kamerheer het hofleven leerde kennen (1835-1845), als referendaris gedurende tien jaar de raad van state, en de politiek vooral in een twaalfjarig lidmaatschap van de tweede kamer, werd in 1862 benoemd tot vice-president van de raad van state¹.

Voor de staatkundige geschiedenis van 1853-1874 blijven zijn *Varia et Arcana*, geheime souvenirs meestal in het Frans, een onvervangbare bron. Daarnaast zijn er reisdagboeken (zevenenveertig jaar), memoranda (twaalf jaar) en veertig jaar journaal.

In dagen van politieke hoogspanning, kritieke perioden, kabinetformaties, lijkt de auteur geen gesprek - vaak in dialoogvorm - geen bericht van elders, onvermeld te laten. Steeds weer wordt de vice-president bij de koning "verzocht, weten formateurs en kandidaat-bevindlieden hem te vinden voor advies en oordeel. Zo ging het ook in mei 1866.

Aan een cultuurwet werd al jaren gewerkt: Loudon had in 1861 een ontwerp in portefeuille², Uhlenbeck diende in juli 1862 een ontwerp in³. De cultuurwet van Fransen van de Putte - hij trok het wetsontwerp van zijn voorganger vier dagen na zijn benoeming in - kwam in september 1865 in de ministerraad en, nadat het tweede ministerie-Thorbecke in februari 1866 door het zijne was vervangen, op dinsdag 1 mei in openbare behandeling in de tweede kamer van toen 75 leden (AR. 7, Cons. 24, Lib. 30 en RK 14). De veertiende 'zitting' op donderdag 17 mei werd het door de minister afgewezen amendement-Poortman met 43-28 aangenomen en de volgende dag deelde Van de Putte mee: het wetsontwerp wordt ingetrokken en ik vraag ontslag.

Van Vollenhoven releveert dat Mijer, Van de Puttes opvolger op koloniën, hem tot intrekken zou hebben geprest⁴. Op het gala-diner bij de koning van die 18e zei Van de Putte tegen Mackay⁵: de toekenning van de eigendom van de grond aan de inlandse bezitter is de basis van mijn wet; die kan ik mij niet laten ontnemen. Mackay meende ook dat intrekken betekende 'sauver son caractère'.

Als zaterdag 19 mei de koning de ontslaaanvraag van Van de Putte heeft ontvangen en de andere bewindlieden hun portefeuilles ter beschikking hebben gesteld, ontvangt Z.M. diezelfde ochtend om 10.30 de ministers van koloniën en van financiën (Van Bosse) in langdurig gehoor⁶.

1. Zie ook *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXXXII (1968) 228.

2. W. J. van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland sedert 1849*, I (Den Haag, 1948) 351, noot van C. W. de Vries.

3. C. W. de Vries, *De ongekende Thorbecke* (Amsterdam, 1950) 12.

4. C. van Vollenhoven, *Verspreide Geschriften*, I (Den Haag, 1934) 620.

5. ARA, Den Haag, familie-archief Mackay, inv. nr. 455.

6. Persbericht.